

УДК 94(477)

Світлана ОЛІПЕР
(Хмельницький)ДОСЛІДНИК ІСТОРІЇ ТА ЕТНОЛОГІЇ
ПРАВОБЕРЕЖНОЇ І ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ
ОЛЕКСАНДР ПРУСЕВИЧ

У статті розглядається життєдіяльність і творчість на тлі регіонального дослідження історії, етнографії Поділля, Волині й Західної України уродженця Тернопільщини, польсько-українського краєзнавця, етнолога, музеолога, бібліографа першої половини ХХ ст. Олександра Прусевича (1878-1944).

Ключові слова: О. Прусевич, дослідження, етнографія, музейництво, м. Львів, м. Кам'янець-Подільський, Ю. Сіцінський, колекції.

У 2014 році минає 70 років з дня смерті знаного на Поділлі, Волині та Львівщині польського історика, краєзнавця, етнографа, природознавця, музеєзнавця, бібліографа Олександра Миколайовича Прусевича. Ця постать є продовжувачем когорти таких відомих польських дослідників історії Поділля та Волині другої половини ХІХ – початку ХХ ст., як Ю.А. Ролле (д-р Антоній Ю), К. Пуласький, В. Гурський, Ян Марек Гжицький, З. Радзимінський та інші і виступила як представник польської наукової та краєзнавчої україністики означеного періоду, оскільки головні його праці видрукувані польською мовою. З другого боку, О. Прусевич причетний до української історіографії як людина, що народилася в Україні, тут виросла і до останніх днів працювала й вивчала її терени й писала українською мовою. Однак в силу об'єктивних причин його ім'я в радянську добу було «забуто», як особи, що мешкала тоді за кордоном у західноукраїнських землях. Історична справедливість щодо О. Прусевича була відновлена тільки в середині 60-х рр. ХХ ст. зусиллями подільського краєзнавця А. Паравійчука, який уперше зробив спробу скласти бібліографію його праць і ввів їх у науковий обіг¹. Проте лише в 1990-ті роки і на початку ХХІ ст. з'явилися стислі публікації про життєпис О.Прусевича зі спробами історіографічного аналізу низки його творів, які здійснили спочатку подільський науковець Л.В. Баженов², згодом волинські дослідники О. Ошуркевич³, Є. Ковальчук⁴ та ін. Водночас публікації про цього науковця з'явилися в мережі інтернету⁵. Сьогодні ні один учений чи краєзнавець, який вивчає історію Поділля, Волині й Прикарпаття від доби середньовіччя і до першої третини ХХ ст., не обходиться без використання праць О. Прусевича. Тому його громадська діяльність, творча спадщина потребує спеціальних наукових, монографічних і дисертаційних досліджень.

Джерельну базу досліджень життя і творчості О. Прусевича складають його опублікована автобіографічна праця «На шляху до Кам'янця»⁶, а,

головне, матеріали його особистого фонду, що зберігається у відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки імені Василя Стефаника, який налічує понад 1500 аркушів неопублікованих праць, листів та різного роду начерків цього науковця⁷.

Народився Олександр Прусевич 21 лютого 1878 року у селі Окопи, що на правому березі р. Збруч при впадінні у р. Дністер, тепер Борщівського району Тернопільської області, тоді на кордоні з Подільською губернією, в незаможній польській сім'ї. Після закінчення реального училища у 1900-1905 рр. навчався як вільний слухач на природничо-історичному факультеті Московського університету зі спеціальності «геологія». Щоб бути ближче до дому, виробничу геологічну практику проходив у Подільській губернії і завдяки цьому близько пізнав й полюбив цей край, що, зрештою, й визначило місце його подальшої роботи. Проте Олександр з шкільних літ мав потяг до гуманітарних наук. Тому під час навчання в Московському університеті ретельно відвідував лекції відомого історика, проф. В.О. Ключевського і під його впливом захопився історією, став відвідувати заняття на історико-філологічному факультеті цього закладу. Після здобуття вищої освіти прибув на роботу до м. Кам'янця-Подільського, однак не став працювати геологом за фахом, а, зблизившись на ґрунті етнографічного вивчення краю з Ю.Й. Сіцінським, у 1907-1915 рр. був головним охоронцем фондів єпархіального Давньосховища старожитностей (історичного музею) цього міста. Одночасно він став дійсним членом Подільського церковного історико-археологічного товариства. В 1911 р. О. Прусевич спільно з проф. П.Бучинським виступив фундатором у Кам'янці науково-громадського Товариства подільських природодослідників і любителів природи, яке функціонувало до 1920 р. і відновило свою діяльність у 90-ті роки ХХ ст. У цьому товаристві Олександр Миколайович завідував до 1919 р. науковою бібліотекою, видавав праці з бібліографії Поділля, брав участь у підготовці до друку його «Трудов», у закладанні у місті Ботанічного саду, в проведенні природознавчих експедицій по Дністру і Товтровому кряжу. Крім того, в народних школах і чоловічій гімназії викладав історію і географію.

У зв'язку з політичною нестабільністю на Поділлі в роки Української національно-демократичної революції і громадянської війни він змушений був 1919 р. виїхати назавжди з Кам'янця на постійне проживання в Західну Україну спочатку до Львова, а в 1921 р. – до м. Луцька. Останній переїзд Прусевич у своїй автобіографії пояснив такою причиною: «У Львові мені не вдалося отримати обіцяного місця охоронця в Промисловому музеї... так як міські пліткарі оголосили мене більшовиком. Так що повинен був у 1921 р. прийняти посаду інспектора кустарних промислів Волині»⁸. За рішенням Товариства краєзнавців і охорони

пам'яток минулого Олександр Прусевич був призначений директором новоствореного у Луцьку 16 червня 1929 р. Волинського музею. Багато зробив для розбудови музею. Однак у нього ускладнилися стосунки з Товариством краєзнавців. Зрештою, це спричинилося до того, що 9 листопада 1932 р. він був звільнений з посади директора краєзнавчого музею. Він змушений був знову повернутися до Львова. Протягом тривалого часу не зміг знайти постійного місця роботи і користався випадковими заробітками. Водночас знаходив час збирати матеріали і колекції по Галицькому Прикарпаттю для заснування у Львові етнографічного музею. Зрештою, з 1939 по 1941 рр. працював головним охоронцем відділу етнографії створеного Музею Червенських городів у надзвичайно важких умовах, які встановила в місті радянська влада. В роки нацистської окупації втратив роботу і засоби до життя, жив самотньо. Тривожного 1944 року у Львові Олександр Прусевич потрапив у поле зору органів НКВС і за однією з версій покінчив життя самогубством. Такі є основні віхи біографії цього подвижника, в якій присутні ще не розкриті «білі плями», особливо останнього львівського періоду життя і творчості⁹.

Роки життя і творчості так званого «кам'янецького періоду» (1906-1919), за визнанням О. Прусевича і за дійсним станом речей, були для нього найщасливішими і найпліднішими, сформувавши його як талановитого історика, етнографа, бібліографа, музеєзнавця, природознавця на тлі краєзнавчого дослідження Поділля, як громадсько-наукового діяча та місцевої польської громади.

Ще студіюючи в Московському університеті і беручи участь у геологічних розвідках по Товтрах Подільської губ., О. Прусевич не тільки захопився історією краю, його пам'ятками історії та культури, але й став систематизувати зібраний краєзнавчий матеріал і написані статті й нариси надсилати до місцевих часописів. Так, у 1904 р. він опублікував одну з перших своїх історико-краєзнавчих статей у «Подольських епархиальних ведомостях» російською мовою «Історичний нарис укріплень м. Кам'яця-Подільського»¹⁰, в якій детально описав особливості середньовічної фортифікації Старого міста. Наступного року в цьому ж часописі оприлюднив статтю «Історико-археологічні і етнографічні нотатки про м. Зіньків Летичівського повіту»¹¹, фактичний матеріал якої не втратив свого значення й сьогодні. Зберегла свою актуальність й на початку ХХІ ст. його стаття «Нарис історії місцевого самоуправління на Поділлі» (1915)¹² та інші історико-краєзнавчі публікації.

Головним досягненням О. Прусевича в даному напрямку досліджень стала його монографія польською мовою «Кам'янець-Подільський. Історико-топографічний нарис», яка побачила світ 1915 р.¹³ і витримала кілька перевидань, з котрих останнє

було здійснене у 2004 р.¹⁴. Ця монографія була своєрідним продовженням відомої книги Ю.Й. Сіцінського «Город Каменец-Подольский» (1895), доповнювала її новим фактичним матеріалом з історії міста, а також висвітлювала його життя за період з 1895 по 1915 рр. Дослідження Прусевича складається з екскурсу з історії міста над Смотричем, з основного розділу «Опис міста», в якому подаються відомості з історії майданів і вулиць, будинків і храмів, замку-фортеці і оборонних споруд, соціально-економічного розвитку Старого міста з XIV і до кінця XIX ст., висвітлює статистичні показники у всіх галузях життя Кам'янця (кількість населення, будинків, підприємств, банків, контор, закладів освіти і медицини, церков і релігійних товариств тощо) станом до початку Першої світової війни, і завершується солідним списком використаних джерел (405 посилань) та ілюстрацій (52 світлин пам'яток міста та картограм). Окремий розділ книги присвячено опису русько-фільварецького кладовища міста XVIII-XX ст., де зазначено, хто і коли там похований з мистецькою характеристикою надгробних пам'ятників та з наведенням написів на них. Зміст книги не несе в собі якоїсь ідеологічної упередженості, з позитивістських позицій відтворює історичне минуле і сучасну автору дійсність Кам'янця-Подільського. Нині фактичний матеріал цієї книги став одним з важливих джерел з написання історико-архітектурних і мистецтвознавчих нарисів про місто до тому «Пам'ятки історії та культури України. Місто Кам'янець-Подільський», який нині готується до видання.

Іншим важливим напрямком науково-краєзнавчого зацікавлення О. Прусевича стало різнопланове етнографічне вивчення Подільської землі, на що він не шкодував ні часу, ні творчих сил. Уже 1906 р. він оприлюднив «Програму для збирання писанок і вишивок», яку розробив для місцевих краєзнавців за завданням Подільського церковно-історико-археологічного товариства і при допомозі Ю.Й. Сіцінського. Чимало років праці він віддав вивченню на Поділлі традиційних народних промислів і ремесел. Ця ділянка роботи була домінуючою в його етнографічних дослідженнях. Зокрема, він обстежував санітарно-гігієнічний стан і водночас вивчав промисли – гончарний, гутний, шкіряний, килимовий, вишивання, ткацький, лозоплетіння та інші. Про це засвідчують його етнографічні брошури, статті і нотатки «Кустарні промисли Подільської губернії в санітарно-гігієнічному відношенні» (1913)¹⁵, «Санітарно-гігієнічний стан гончарства в Подільській губернії» (1915)¹⁶, «Шкіряна справа в Подільській губернії» (1915)¹⁷ та ін. Зрештою, О. Прусевич підсумував дослідження гончарного промислу в капітальному збірнику праць «Кустарные промыслы Подольской губернии» за 1916 р.¹⁸ Крім того, під час пошуків у містах, містечках і селах Поділля він

нагромадив величезний етнографічний матеріал, який передав до Кам'янець-Подільського музею, і створив унікальні колекції місцевого гончарства та інших промислів, які демонструвалися на виставках у Києві, Петербурзі. Його ім'я як етнографа стало тоді широковідомим в Україні і за рубежом.

Роки перебування О. Прусевича в Кам'янці-Подільському ознаменувалися також його бібліографічними зацікавленнями. Зокрема, за завданням Товариства подільських природодослідників і любителів природи та на допомогу науковцям і краєзнавцям він склав й опублікував протягом 1912-1915 рр. три випуски «Матеріалів з бібліографії Поділля», в тому числі «Медицина і гігієна на Поділлі» (1914), «Статті і праці з природничих наук» (1912-1915). Це були на той час перші, найбільш ґрунтовні та досконалі покажчики джерел і літератури з історії, культури, медицини, санітарії, гігієни і природознавства про Поділля з доби середньовіччя до початку ХХ ст. Покажчики містили літературу про цей регіон, видану латинською, німецькою, французькою, італійською, польською, російською, українською та іншими мовами, яка переважно була і є раритетною. Наприклад, у покажчику «Медицина і гігієна на Поділлі» наведено 932 назв літератури з даної галузі, яка засвідчує важливість медичних видань для історії, етнографії і поділлязнавства загалом¹⁹. Таким чином, О. Прусевич виявив себе талановитим фахівцем-бібліографом і фактично став фундатором нинішньої наукової бібліографії Поділля.

Наступним етапом творчості О.М. Прусевича був «волинський період» його життя (1921-1932). Працюючи в цей час інспектором народних промислів Волинського воєводства, а згодом директором музею в Луцьку, він, з одного боку, відійшов від подільської проблематики досліджень, а з іншого, повністю присвятив себе історичному та етнографічному вивченню території Волині, що на той час тимчасово перебувала в складі Польщі. Водночас він увійшов до складу польського Товариства краєзнавців і охорони пам'яток минулого Волині й став публікуватися переважно польською мовою. В історичному плані О. Прусевич опублікував тоді такі цікаві праці, як «Замки і фортеці на Волині» (1922)²⁰, «Волинські архіви» (1922), «Передісторія Волині» (1926) та інші. З-поміж них капітальною була його монографія «Монастирі католицькі в нинішньому Луцьку» (1922)²¹, в якій докладно і з використанням численних джерел та ілюстрацій подано історичний, архітектурний нарис кляшторів та їх дійсний стан на початок 1920-х років. Як етнограф, Прусевич активно вивчав і науково опрацьовував зразки народних вишивок, ткацтва, гончарства, художньої обробки дерева, що походили з Волині і Волинського Полісся.

Водночас він збирав матеріали з історії професійного шкільництва: складав анкети з обліком шкіл на Волині за 1921-1926 рр., долучав до них статuti, навчальні програми, списки вчителів, учнів тощо²². Всі свої напрацювання та зібрані етнографічні колекції Прусевич використав для створення фондів і експозицій Луцького краєзнавчого музею, які продовжують своє життя в цій установі й донині. У місцевій пресі та наукових збірниках О. Прусевич публікував етнографічні статті, нариси і розвідки. З-поміж них вартує уваги його дослідження «Народні промисли на Волині» (1925)²³. Таким чином, О.М. Прусевич увійшов в історіографію як дослідник історії та культури Волині.

Найменш вивченим у біографії О. Прусевича є його заключний «львівський період» його життя і творчості (1932-1944). Відомо, що повернувшись у 1932 р. до Львова, він поринув в етнографічне вивчення Східної Галичини, мандруючи по Карпатах від села до села. Вже у 1933 р. він подарував магістратові міста Львова свою новозібрану колекцію виробів прикарпатських народних умільців минулого і сьогодення, яка, згідно з умовою, мала б стати в майбутньому основою етнографічного музею. У передвоєнні роки посилено працював над створенням книги про народні вишивки в регіонах України. Після встановлення радянської влади у Західній Україні 1939 р. Прусевич, як співробітник етнографічного музею у Львові, надіслав підготовлену ним до друку монографію «Народна вишивка на Україні» до Всесоюзного комітету у справах вищої школи як дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата наук. Проте там вона запропастилася²⁴.

Отже, упродовж понад сорока років свого життя і творчості Олександр Миколайович Прусевич сформувався як дослідник на тлі регіональної історії та етнографії Поділля, Волині й Прикарпаття, музеєзнавець, бібліограф, діяч краєзнавчого руху й залишив значну наукову спадщину, яка, на жаль, значною мірою ще не опублікована і залишається в рукописах й практично не знайшла серйозного історіографічного вивчення. Тим не менше, наукова, пошукова й організаційна діяльність О.М. Прусевича у названих землях України й на початку ХХІ ст. помітно впливає на історичні та народознавчі дослідження, шанується науковцями і краєзнавцями, а також бережеться добра пам'ять про цього невтомного дослідника в Кам'янці-Подільському, Львові, Луцьку та в інших місцевостях його перебування.

¹ Бібліографічний покажчик літератури і публікацій з історії Подільського краю з давніх часів по 1964 р. включно: Рукопис /Упоряд. А.Г. Паравійчук. – Кам'янець-Подільський, 1965. – С. 131-132.

² Прусевич Олександр Миколайович //Баженов Л.В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців ХІХ-ХХ ст. – Кам'янець-Подільський, 1993. – С 39, 323; Баженов Л.В.

Историчне краєзнавство Правобережної України XIX – на початку XX ст. // Лев Баженов. – Хмельницький, 1995. – С. 227-228.

³ Ошуркевич О. Олександр Прусевич – музеолог, дослідник народного мистецтва на Волині /Олекса Ошуркевич //Волинський музей: Історія і сучасність: Тези і матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 65-річчю Волинського краєзнавчого музею. – Луцьк, 1999. – С. 8-9; Ошуркевич О. Шістдесят років від дня смерті О.М. Прусевич (1878-1944) /О. Ошуркевич //Календар знаменних і пам'ятних дат Волині на 2004 рік. – Луцьк: Волин. держ. універс. наук. біб-ка, 2003. – С. 145-147.

⁴ Ковальчук Є. Волинський краєзнавчий музей: До історії етнографічних досліджень //Минуле і сучасне Волині й Полісся: Народна культура – шлях до себе: Матеріали Волинської обласної етнографічної конференції. – Луцьк, 2003. – Вип. 11. – С. 71-73.

⁵ Медведчук Г.К. Невтомний дослідник Поділля / Гади́на Медведчук // Електр. ресурс /garbuz.org.ua.

⁶ Ziemia (Warszawa). – 1930. – № 30-34.

⁷ ЛНБ ім. В. Стефаника. – ВР, ф. 88є, спр. 149.

⁸ Ziemia. – 1930. – № 30-34.

⁹ Медведчук Г.К. Указ. праця.

¹⁰ Прусевич А. Исторический очерк укреплений г. Каменец-Подольского А. Прусевич //ПЕВ. – 1904. – № 17.

¹¹ Прусевич А. Местная старина. Историко-археологические и этнографические заметки о м. Зинькове Летичевского узда /А.Н. Прусевич //ПЕВ. – 1905. – № 14-15;

¹² Прусевич А. Очерки местного самоуправления в Подолии /А.Н. Прусевич //Подольский хозяин (Винница). – 1915. – № 9-10.

¹³ Prusiewicz A. Kamieniec Podolski. Szkic historyko-topograficzny. – Kijów-Warszawa, 1915. – 106 s.

¹⁴ Kamieniec Podolski: Szkic historyczny. Opracował A. Prusiewicz [2004]. – 128 s.

¹⁵ Прусевич А. Кустарные промыслы Подольской губернии в санитарно-гигиеническом отношении /А.Н. Прусевич //Врачебно-санитарная хроника Подольской губернии. – Каменец-Подольск, 1913. – № 5. – С. 735-742.

¹⁶ Прусевич А. Санитарно-гигиеническое положение гончарства в Подольской губернии /А.Н. Прусевич – Каменец-Подольск, 1915. – 12 с.

¹⁷ Прусевич А. Кожевенное дело в Подольской губернии /А.Н. Прусевич //Экономическая жизнь Подолии. – 1915. – № 15.

¹⁸ Прусевич А. Гончарный промысел Подольской губернии /А.Н. Прусевич //Кустарные промыслы Подольской губернии: Сборник статей. – К., 1916.

¹⁹ Прусевич А. Материалы для библиографии Подолии. Медицина и гигиена /А.Н. Прусевич. – Каменец-Подольск, 1914. – С. 4.

²⁰ Prusiewicz A. Zamki i fortece na Wołyniu/A. Prusiewicz //Dziennik Wołyński. – 1922. – № 35,38.

²¹ Prusiewicz A. Klasztory katolickie w dzisiejszym Łucku / A. Prusiewicz. – Łuck, 1922. – 205 s.

²² Ошуркевич О. Шістдесят років від дня смерті О.М. Прусевича (1878-1944) – С. 146.

²³ Prusiewicz A. Przemysł ludowy na Wołyniu/A. Prusiewicz //Zycie Wołynia. – 1925. – № 43.

²⁴ Ошуркевич О. Шістдесят років від дня смерті О.М. Прусевича. – С.146.

Светлана ОЛИПЕР

(Хмельницький)

ИССЛЕДОВАТЕЛЬ ИСТОРИИ И ЭТНОЛОГИИ ПРАВОБЕРЕЖНОЙ И ЗАПАДНОЙ УКРАИНЫ АЛЕКСАНДР ПРУСЕВИЧ

В статье рассматривается жизнедеятельность и творчество на поприще регионального исследования истории, этнологии Подолии, Волини и Западной Украины уроженца Тернопольщины, польско-украинского краеведа, этнолога, музеоведа, библиографа первой половины XX в. Александра Николаевича Прусевича (1878-1944).

Ключевые слова: А. Прусевич, исследования, этнография, музеи, г. Львов, г. Каменец-Подольский, Ю. Сичинский, коллекции.

Svitlana OLIPER

(Khmelnyskyi)

THE RESEARCHER OF HISTORY AND ETHNOLOGY OF THE RIGHT BANK AND WESTERN UKRAINE ALEKSANDER PRUSEVYCH

The article deals with Alexander Prusevych's (1878-1944) livelihoods and work against the backdrop of a regional study of the history and ethnography of Podolia, Volhynia and Western Ukraine. It's known that he was born in Ternopil, he was a Polish-Ukrainian ethnographer, ethnologist, and bibliographer of first part of the twentieth century.

Keywords: O. Prusevych, research, ethnography, museum, Lviv, Kamianets-Podilskyi, Y.Sitsinsky, collections.

УДК 94(477.6)

М. В. БРИВКО

(м. Сніжне Донецької обл.)

ГОЛОД 1932-1933 ТА 1946-1947 РОКІВ У МІСТІ СНІЖНОМУ ЗА ОПУБЛІКОВАНИМИ СПОГАДАМИ МЕШКАНЦІВ

У статті на основі спогадів очевидців висвітлюється голод та становище мешканців міста Сніжне Донецької області в 1932-1933 та 1946-1947 роках, розкриваються засоби виживання та умови забезпечення працюючих харчами в місті Сніжне. Подаються спогади мешканців міста Сніжне про голод. Аналізується краєзнавча регіональна література про голод 1932-1933 та 1946-1947 років стосовно мешканців та історії міста Сніжного.

Ключові слова: голод, спогади, жертви, Голодомор.

Олександр Задніпровський в своїй книзі писав: «Голод – невід'ємна складова історії України. Про нього на українських землях відомо ще з часів